

Reformationens danske hebraist: Hans Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger (1535)

Af Rasmus H.C. Dreyer

Den danske reformator Hans Tausen udgav i 1535 en oversættelse af De Fem Mosebøger. De få studier af denne oversættelse, særligt Marcus Wøldikes fra 1745 og Johannes Pedersens fra 1917, er enige om, at Tausen var en dygtig hebraist. De konkluderer derfor, at Tausen oversatte den hebraiske tekst under konsultation af Luthers oversættelser. I denne artikel undersøges det, om det ikke snarere forholder sig omvendt: Tausen har haft den hebraiske udgave ved hånden, men oversættelsen og udfærdigelsen af et passende dansk bibelsprog er sket under meget stærk påvirkning fra Luther. På denne vis sammenfatter artiklen de hidtidige undersøgelser og peger på Tausens oversættelse som et tidligt eksempel på Luthers påvirkning af dansk oversættelse af Det Gamle Testamente og dansk bibelsprog.

Indledning

Den kendte danske reformator Hans Tausen (1494/98-1561) er i den kirkehistoriske fortælling om reformationen i Danmark mest kendt som reformator af byerne Viborg og København. Til hans virke i København hører imidlertid også hans mere oversete arbejde med at oversætte Biblen til dansk. Tausen nåede måske endog at oversætte hele Biblen, men vi kender kun til hans udgivne oversættelse af *De Fem Mosebøger* fra 1535. Jeg har tidligere undersøgt og fremlagt et omfattende studie af Tausens virke som reformator i bogen *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli* (2020). Min fremstilling heri standser ved den proces, der på herredagen i København i 1533 blev ført mod Tausen.¹ Tausen var i årene efter, altså mellem processen i 1533 og grevefejdens kulmination, formentlig optaget af sit oversættelsesarbejde med De Fem Mosebøger. Han medvirkede herved til at lede den evangeliske bevægelse ind i ny konsoliderende fase, hvor det litterære fokus ikke kun var af praktisk (ritualer) eller polemisk art. Tausens mosebogsoversættelse udkom første gang i 1535; den udgik fra Michael Lotters trykkeri i Magdeburg. Denne oversættelse hører

1 Rasmus H.C. Dreyer: *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation*, Odense 2020. Nærværende artikel baserer sig i meget høj grad på s. 248-261 i min upublicerede prisopgave, *Hans Tausen. Forskning. Historie. Teologi. Prisopgavebesvarelse: Studier i Hans Tausens forhold til Luther* (Københavns Universitet 2010).

derved til blandt de tidligste danske oversættelser af (dele) af Det Gamle Testamente.² Ligesom Luther i 1523 udgav sin oversættelse af Mosebøgerne under titlen *Das Allte Testament deutsch*, udgav Tausen sin med den identiske titel, *Det gamle Testamente*. Han tilføjede endog en nøjagtig fordansket udgave af Luthers indholdsfortegnelse over samtlige de gammeltestamentlige skrifter. Hertil en fortale, der dog nok snarere stammer fra den første af Luthers helbibeludgaver fra 1534 (se videre nedenfor).³ Muligvis har det også været Tausens intention at udgive en samlet oversættelse af Det Gamle Testamente, sådan som det tillige fra begyndelsen af var Luthers intention. En formulering af Tausen i forordet kan tolkes i denne retning:

Saa haffuer ieg nw bewÿst mÿn tiæneste paa disse Moses bøger oc fordanskedt dennom effter mÿn formue. Kunde forstandige folk skiønet att det saa kan wære lideligt da wil ieg gierne giøre ydermere hwad ieg kan⁴

Tausen fik i 1543, hvor han var blevet superintendent i Ribe, kongeligt privilegium på udgivelse af hele Det Gamle Testamente. Privilegiet er udstedt efter meddelelse om, ”huorledis at hand [Tausen] haffuer tran[s]fer[er]it och wdsat Bibbellen paa Danske”. Tausen kan altså have haft oversat resten af Det Gamle Testamente; en oversættelse, vi dog ellers ikke kender til. Ifølge privilegiet var det Tausens intention, at denne oversættelse skulle udkomme snarest muligt. Det er dog sandsynligt, at regeringens officielle oversættelse (Christiern

2 Enkeltstykker findes oversat i senmiddelalderlige bønnebøger, men den første egentlige oversættelse af en større del af Gammel Testamente er en oversættelse fra o. 1470-80 fra Vulgata (*Den ældste danske Bibel-Oversættelse eller det gamle Testamentes otte første Bøger, fordanskede efter Vulgata*, udg. af Christian Molbech, København 1828). Chr. Pedersen har en del genfortællende oversættelser i sin *Jertegns-Postille* fra 1515; i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, I-II, udg. af C.J. Brandt m.fl. (København 1850-), mens Hans Mikkelsen-kredsen i 1524 første gang oversætter ny testamente til dansk (Christian II's Nye Testamente). Chr. Pedersens udgave følger sammen med Davidssalmerne i 1529 (i *ibid.* III-IV). Året inden i 1528 oversatte (fra latin og Luthers tyske) den senere Malmø-reformator Frands Vormordsen (sammen med Helgesen) også davidssalmerne til dansk. Den formentlig ældste danske bibeloversættelser af GT's første 12 bøger stammer fra 1400-tallet, en oversættelse fra latin til dansk, og er undersøgt af Bodil Ejrnæs i *Gammeldansk Bibel – studier i en dansk bibeloversættelse fra middelalderen*, København 2019.

3 Sammenligningerne er mellem Tausens oversættelse 1535 i faksimileudgaven 1932, udg. af Kornerup, og Luther 1523, WA Bibel 8, s. 10ff, hvor 1523-teksten er anført på venstresiderne.

4 Tausen: *Det gamle Testamente*, faksimileudgave, *Hans Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger*, udg. Bjørn Kornerup, København 1932, Tausens forord *Hans Tausen til hwer Christelige lessere*.

Pedersen-kredsens oversættelse, som udkom i 1550; herefter kaldet Helbiblen 1550) er kommet ham i forkøbet – eller hvad der er mere troværdigt: Tausens bidrag eller manuskript er simpelthen blevet en af kilderne og på den måde optaget som en del af denne helbibeloversættelse. Chr. Pedersen var faktisk allerede i 1543 færdig med den primære oversættelse (fortrinsvist fra Luther) af den samlede Bibel.⁵ Hvorfor der samme år udstedtes et privilegium til Tausen, og hvorfor den aldrig bliver trykt – ”det er og bliver en gåde”, som Bodil Ejrnæs konstaterede det i 1995.⁶ Bertil Molde har i et værk fra 1949 undersøgt kilderne til Helbiblen 1550. Han kommer med en indirekte forklaring, nemlig, at Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger i al fald flere steder er lagt til grund for Chr. Pedersen-kredsens oversættelse:

I stället för att helt ha vrakat eller förbisett Tausens översättning, har ChrIII:s [d.e. Helbiblen 1550] översättare tydligen tillmätt denna ett mycket stort värde och i stor utsträckning valt att följa den, både med hänsyn till konstruktioner och uttryck och i fråga om återgivandet av enskilda ord i den för bägge översättningarna gemensamma tyska förlagan

Om det var Chr. Pedersen selv eller kommissionen (fra 1543 og frem), der inddrog Tausens oversættelse i den danske bibel, må stå uvist hen. Men det kan ifølge Molde ”betraktas som ganske naturligt, att Tausens översättning av Moseböckerna har använts som en källa av de män, som bar ansvaret for utarbetandet av den första danska bibeln”.⁷ Moldes undersøgelse hviler dog på et spinkelt grundlag. At Tausens tekst slet ikke blev brugt og dermed ikke viderereciperet i dansk bibelsprog, forekommer således som en gyldig mulighed.

Jeg vil i det efterfølgende kaste lys over forskningen i Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger, oversættelsen selv og særligt undersøge, hvad der var kilderne til denne oversættelse – og hermed

5 Efter Petrus Parvus (Rosæfontanus), der i 1543 udgav en traktat, hvori det hedder om en dansk bibeloversættelse, at ”Mester Christiern Pedersen som vor Canick i Lund med stoor fliit paa ræt forsaandeligt Danskt maal wdsæt hafuer”. C.J. Brandt, ”Nogle Oplysninger om Trykningen, Indbindingen og Salget af Bibeloversættelsen 1550”, i *Kirkehistoriske Samlinger* 1/II (1853-1856), s. 394ff.

6 Bodil Ejrnæs: ”Skriftsynet igennem den danske bibels historie – således som det afspejler sig i bibeloversættelserne og i de kommentarer der ledsager bibeltekssterne”, *Forum for bibelsk eksegese* 6 (1995), s. 18 med henvisning til Peter Skautrup: ”Reformationsbiblens tilblivelse og forudsætninger”, i *Bidrag til Den danske Bibels Historie*, Aarhus 1950, s. 44f.

7 Bertil Molde: *Källorna till Christian III:s bibel 1550. Textfilologiska studier i reformationstidens danska bibelöversättningar*, Lund 1949, s. 122f.

altså også kaste et formentlig indirekte lys over en af de kilder, der forsigtigt sagt kan have påvirket Helbiblen 1550 og dermed efterfølgende dansk bibeloversættelsestradition og -sprog.

Tausens bibelarbejder

Trods formeningen om flere bibeloversættelser fra Tausens arbejdsbord, kender vi i dag kun hans oversættelse af Mosebøgerne såvel som et par mindre oversættelser af andre skrifter, bl.a. af Sl 71.⁸ Derudover kan der have eksisteret andre oversættelser af Davidssalmerne og Prædikerens Bog og Ordsprogenes Bog.⁹ Tausen har også oversat fra Det Nye Testamente, dog ikke i sin helhed, men Tausens danske postil (samlet udgave 1539) er udarbejdet lige efter oversættelsen af De Fem Mosebøger, og heri meddeler han epistler og perikoper i dansk oversættelse (sandsynligvis er disse stærkt påvirket af forlæg i Luthers/Stephan Roths Luther-postillier). Oversættelserne heri er ikke hentet fra de tidligere danske oversættelser fra reformationstiden af Det Nye Testamente (Christian II-udgaven, *Thet nøye Testamenth*, trykt i Wittenberg i 1524 hhv. Christern Pedersens oversættelse fra 1529, trykt i Antwerpen¹⁰). Postillens perikopeoversættelser blev også optrykt i diverse separatudgaver, som sognepræsterne kunne anvende som læsebøger ved gudstjenesten i den danske kirke efter reformationens indførelse.¹¹

Det har i forskellige fremstillinger af Tausens teologi og arbejde vakt en vis undren, at Tausen som sit første oversættelsesarbejde gav sig i kast med Det Gamle Testamente. Hvorfor ikke Det Nye Testa-

8 Hans Tausen: *Pater Noster/Met en føye forklaring/ Oc den lxxi. Psalm./ som er den hellige Kirckes euige Bøn, kortelig forklaret* (Wittenberg 1552). Skriftet er ikke som andre Tausen-arbejder genudgivet i moderne tid. Et uddrag af en alternativ dansk oversættelse af samme salme findes i H.F. Rørdams indledning til *Smaaskrifter af Hans Tavsen*, København 1870.

9 *Tractatus in Decalogum* fandtes i Bibl. Lymvicianæ ifølge Københavns Universitets konsistoriums arkiv (146c), de øvrige nævnte Tausen-skrifter i Pouchs samling, jf. H.F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* (København 1869), s. 485. Læsebøgerne bl.a. i *Euangelia oc Epistler, som Læsis alle Søndage om Aarit i den Christelige forsamling. Oc paa de fornemste Høytider* (Lybæk 1556). Heri er alle (uden enkelte fra Chr. Pedersen og Hans Mikkelsens oversættelse) fra Tausens postil. Afvigelserne skyldes, at Tausens tekstvalg ikke var i fuld overensstemmelse med Kirkeordinansens bestemmelser. Se hertil Peder Severinsen: "Hans Tavsens Perikopeoversættelse", i *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke*, ny række, V (1903-04).

10 Faksimileudgave *Thet nøye Testamenth. Christiern II's Nye Testamente Wittenberg 1524*, v. Bertil Molde og Volmer Rosenkilde, *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden I* (København 1950) og samme redaktørers faksimile af *Det nye Testamente oversat af Christiern Pedersen Antwerpen 1529*, *Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden II* (København 1950).

11 Se Dreyer 2010, særligt s. 299-303.

mente? Kirkehistorikeren Bjørn Kornerup anfører i sin indledning til faksimileudgaven (1932) af oversættelsen af De Fem Mosebøger, at eftersom der allerede forelå de to ovennævnte oversættelser af Det Nye Testamente til dansk, har det ”formodentlig ansporet ham [Tausen] til at bruge sine Kræfter paa den langt vanskeligere Opgave at overføre det gamle Testaments hebraiske Tekster til dansk Sprog”.¹² Kornerup nævner korrekt, at Luther også begyndte sit oversættelsesarbejde med Det Gamle Testamente med en separat oversættelse og udgivelse af Mosebøgerne. Tausen har måske fundet et forbillede i Luthers personlige biografi og praktiske fremgangsmåde. Kornerup synes ikke at have været opmærksom på, hvordan Tausen kan være blevet konkret motiveret af sit ophold i Wittenberg i de vigtige år 1523-25. I Viborg oversatte Tausen Luthers *Taufbüchlein* i 1528 – noget overraskende valgte han Luthers tidlige udgave fra 1523 – og Tausen fordanskede (måske) andre ritualer og stod bag den såkaldte jyske aftensangsgudstjeneste. Det vil med andre ord sige, at Tausen oversatte nogle af de Luther-ritualer, han kunne have lært at kende fra sin tid i Wittenberg, idet en revideret udgave af *Taufbüchlein* fra Luthers pen først udkom i 1526. På samme måde begyndte Tausen sit bibelske oversættelsesarbejde, hvor Luther begyndte, nemlig med Det Gamle Testamente. Det er påfaldende, at Tausen også netop oversætter Mosebøgerne og udgiver dem selvstændigt, ligesom Luther gjorde. Det gjorde Luther just i oktober måned 1523, hvor Tausen selv opholdt sig i Wittenberg.

Forholdet til Luther-biblerne

De ældre kirkehistoriske studier, lige fra det allerførste af Marcus Wøldike i 1745, har fremhævet Tausens bibeloversættelses originalitet. Wøldike skriver, at ”Mester Hans Taussen har gjort sin Oversættelse, hverken efter versionem Vulgatam, ey heller efter Lutheri tyske version”.¹³ Det er senere blevet almindeligt accepteret efter Johannes Pedersens undersøgelse af Tausens oversættelse fra 1917, at Tausens oversættelse er delvist afhængig af Luthers fra 1523, selvom Tausens ifølge Pedersen flere steder ”faktisk bærer Fortrinet og afvi-

¹² Kornerups indledning til faksimileudgaven 1932, s. 26f.

¹³ Marcus Wøldike: ”Betragtning over den Danske Oversættelse som Mag. Hans Taussen har gjort over De Fem Mosis Bøger”, i *Skrifter som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere er fremlagte og oplæste 1743-44* (1745), s. 11. Medgrundlæggeren af Det Danske Bibelselskab, Ebenezer Henderson, er i sin undersøgelse fra 1818, ”A History of the Danish Scriptures” af historiske danske bibeloversættelser (25v-30r) fuldstændig i overensstemmelse med Wøldike, der synes at være hans eneste kilde. Hendersons manuskript blev genfundet i 1982, indledning v. Bodil Ejrnæs og elektronisk udgave: <https://www.bibelselskabet.dk/henderson>

ger i saa mange Enkeltilfælde, at det er fuldt berettiget at kalde hans Værk en selvstændig Oversættelse.”¹⁴ Anderledes sagt var Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger ifølge Wøldike og sidenhen Pedersen at betragte som primært en selvstændig oversættelse fra hebraisk, sekundært afhængig af Luther. Forbindelsen til Luther er dog stærkere end som så.

I Tausens studietid i Wittenberg oversatte Luther ikke bare De Fem Mosebøger; Luther var intenst optaget af hele Det Gamle Testamente i denne periode. Luther forelæste i årene 1523-25/26 over 5 Mos, 1 Mos og Tolvprofetbogen. Moses-figuren optog i denne tid ligeledes Luther, idet han forstod Moses som den første kilde til Guds visdom og ord. En lignende opmærksomhed påpeger Tausen nødvendigheden af sit forord til sin oversættelse. Man bør give agt på

icke alleneste det ny Testamentes bøger, huilke de sielff haffue schreffuit sandelig aff den Helliaand effter Christi vnderwisning, Mē ocsaa Moses oc Propheterns schrifter wdi det gamle Testamente aff huilke disse andre haffue deris oprindelig wdflød, som Christus sielff siger Joan. v. [Joh 5,46f] att de ere de som bare widnesbyrd om hannom.¹⁵

Dette er et kort ekstrakt af Luthers fortale til dennes oversættelse af Mosebøgerne, som Tausen efterfølgende indoptager i sit forord i en næsten ordret dansk oversættelse. Luther skriver, at Moses ”ein Brun ist aller weisheytt vnd verstands, dar aus gequollen ist alles, was alle Propheten gewust vnd gesagt haben. Dazu auch das newe Testament er aus fleusst vnd drein gegründet ist”.¹⁶ Man bemærker også, at det øjensynligt er Luthers fortale fra den første helbibel fra 1534 (der går videre til Wittenbergudgaven 1545/46), der ligger til grund for Tausens oversættelse. Det fremgår af, at redaktionen fra de højtyske udgaver 1534 og frem er kortere og slutter med ordene, at ”[d]as sey dis mal genug zur kurzen anleitung, Christum vnd das Euangelium zu suchen im alten Testament”.¹⁷ 1523-redaktionens længere slutning (3

14 Johannes Pedersen: ”Om Hans Tausens Oversættelse af Mosebøgerne”, i *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke* 3/VIII (1917), s. 205.

15 Tausen 1535, *Det gamle Testamente*, forordet.

16 WA Bibel 8, s. 29, jf. Tausens oversættelse, at ”wden all twiffuel er Mose een kialde til all wisdom oc forstand aff huilken er wdvelled alt det Propheterne haffue wist oc sagd aff huilken ocsaa det ny Testamente haffuer bode sÿn grund oc wdflød”. Læg mærke til, at Tausen – som i Luthers fortaler i redaktionerne efter 1534 – her skriver profeter og testamente med stort. Dette er ikke tilfældet i Luthers fortale i redaktionerne 1523-28. Det samme gør sig gennemgående gældende for udvalgte substantiver i Tausens oversættelse af fortalen.

17 Jf. WA Bibel 8, indledning vedr. vedhængene til Luthers oversættelse, s. XLIf.

blade) – der for så vidt heller ikke er så relevant – er altså udeladt i Tausens udgave. Ligeledes er der i Tausens udgave anvendt majuskler, de steder, hvor fortalen i 1534-redaktionen af Luthers oversættelse skriver substantiver med stort. Denne observation står i kontrast til Johannes Pedersen (1917), som fremhævede (mod Wøldike 1745), at Tausens forlæg, for så vidt angik selve bibeloversættelsen, *alene* var 1523-udgaven af Luthers Pentateuk-oversættelse.¹⁸ Denne nye betragtning viser, at Tausen også kan have anvendt en helbibeludgave under i hvert fald sidste del af oversættelsesprocessen. I alle tilfælde er der nok ikke megen tvivl om, at Tausens oversættelse er foretaget under nøje konsultation af Luthers tilsvarende udgaver.

Men oversatte Tausen så slet ikke fra hebraisk? Jo, det er meget sandsynligt, at han i alle tilfælde beherskede sproget. Tausen har under sit ophold i Wittenberg i 1520'erne kunnet studere hebraisk hos professoren Matthäus Aurogallus. Det er også en mulighed, at Tausen allerede under sit ophold i Erasmus' Louvain, inden han kom til Wittenberg kan have haft mulighed for at studere hebraisk hos Johannes Campensis på universitetets "Collegium Trilingue".¹⁹ Tausen udgav også sin Pentateuk-oversættelse hos Michael Lotter i Magdeburg. Det var samme trykkers bror, Melchior Lotter, der udgav Luthers oversættelse i 1523. Michael Lotter trykte imidlertid fra 1525 også flere andre udgaver af Mosebøgerne på folkesprog, bl.a. en nedertysk udgave i 1533. Sammenhængen mellem Lotter-udgaverne af Luther og Tausens udgave ses også i forhold til de anvendte træsnit. Idet de træsnit, der anvendtes til oktavudgaverne (1524; 1525; 1528) af Luthers arbejde, er genbrugt i udgaven med Tausens danske oversættelse.²⁰

På trods af det manglende kildemateriale, så er der således alligevel en række ydre forhold, som taler for inspiration og teologisk forbindelse mellem Tausen og Luther i denne sag. Det er sandsynligt, at Tausen som humanistisk student – først i Rostock, siden i København og Louvain og til slut Wittenberg – i en eller anden udstrækning har

18 Pedersen 1917 nævner dog, s. 196f/note 1, at de sidste "personlige Vendinger" i fortalen "naturligvis" mangler, men nævner ikke, at de netop også mangler i 1534-redaktionen. Pedersen støtter fremdeles sin – nok i hovedtræk korrekte – antagelse, at 1523-oversættelsen i dens tredje udgave (trykt hos Lufft) eller senere (trykt hos Lotter) ligger til grund for Tausens oversættelse, bl.a. pga. den ydre overensstemmelse i formatet (oktav), den manglende paginering og de ens helsidesbilleder (der genfindes i Helbiblen 1550).

19 Kornerups indledning til faksimileudgaven 1932, s. 54; Ellen Jørgensen: "Nordiske studerende ved Universitetet i Louvain", i *Historisk Tidsskrift* IX/3 (1922-1925), s. 385-389 (s. 388).

20 WA Bibel 8, indledning, s. XXVIf. Kornerups indledning til faksimileudgaven 1932, s. 28ff. Pedersen 1917 fremhæver, s. 196, at de mindre billeder kan stamme fra en nedertysk udgave af Luthers oversættelse, idet illustrationen til syndfloden er påskrevet det nedertyske "De kaste Noe".

været påvirket af Luthers arbejde med Det Gamle Testamente i perioden 1523-24/25, og at Tausen hjemkommen til Danmark således har fastholdt denne interesse. Undervejs i Tausens arbejde med oversættelsen (1534/35) kan han også være kommet i besiddelse af den første helbibeludgave af Luthers oversættelse (jf. fortalens redaktion, jeg redegjorde for ovenfor). Tausen udviser ved sin oversættelses blotte intention ligeledes en vis teologisk afhængighed af de 'formale' aspekter i Luthers skriftsyn. Disse fælles aspekter kan imidlertid også tilskrives den generelle afhængighed af den senmiddelalderlige tradition; det være sig en monastisk indflydelse eller, i samklang med Tausens uddannelsesmæssige baggrund, altså den omtalte humanistiske påvirkning og ideen bag en sådan kildeudgivelse, som samtiden kunne betragte en bibeloversættelse som.

Skriftforståelsen i bibeloversættelsen

Til trods for konstateringen af denne reformationens og humanismens særlige interesse for Skriften som sådan, udtrykker Hans Tausen i sit eget forord til sin oversættelse – velsagtens pga. den udbredte brug af Luthers forord – et mere 'materielt' forstået skriftprincip end generelt i sine øvrige skrifter; "denne *biblicisme*" med "et sværmerisk drag", som P.G. Lindhardt fx definerede Tausens skriftsyn i det berømte reformationsskrift fra 1528/29, *Edt kort antswor* (rettet mod den fynske biskop Jens Andersen Beldenak).²¹ Det hedder "i Tausens fortale til oversættelsen" nemlig i augustinske vendinger, ikke ulig Luther, at mennesket skal høre "det hellige leffuendes og kraftrige ord, som ligger skiwld vnder de døde bogstaffue wdi deres bøger oc breff".²² Tausen deler åbenbart også en vis teologisk motivation for oversættelsesarbejdet med Luther. Denne teologiske begrundelse kan både skyldes Tausens humanistiske baggrund iblandet den aktuelle påvirkning fra Luthers undervisning og ikke mindst oversættelsesarbejdet fra Luthers hånd og dennes betydning for mange samtidige oversættelser til folkesprog.

Den danske teolog E. Thestrup Pedersen gjorde i sin disputats om Luthers skriftsyn (1959) specifikt opmærksomt på, at den formale skriftforståelse er "heteronom", og rummer en ubestridelig "polaritet".²³ På den ene side mener Thestrup Pedersen, at Luther hævdede en "inspirationstro" i forhold til selve Skriften: Det vil sige, at "skriftens ord i modsætning til pavens dekreter ikke er underlagt

21 P.G. Lindhardt: "Jens af Odense og det levende ord", i *Festskrift til Jens Kruuse den 6. april 1968*, Århus 1968, s. 245-264. Se også Dreyer 2020, s. 156-160.

22 Tausen 1535, *Det gamle Testamente*, forordet.

23 E. Thestrup Pedersen: *Luther som Skriftfortolker I. En studie i Luthers skriftsyn, hermeneutik og eksegesi*, København 1959, særligt s. 200-213.

nogen probatio fra vor side”. På den anden side afviste Luther ”den literale fortolkning, der miskender det i skriften forkyndte teologiske indhold [Kristus]”. Fornuften kan ikke være sandhedskriterium for det ydre ord; der er troens ressort – Thestrup Pedersen skriver:

Tro må for Luther over for Gud i hans ord være blind autoritets-tro, thi det, Gud forkynder mig i sit ord, er en sandhed, der ikke alene går ud over al fornuft, men strider totalt mod min kødelige fornuft.²⁴

Thestrup Pedersen forstår dette som polemik mod ”den rationelle humanistiske religiøsitet”, uden han dog definerer nærmere, hvad han mener med det. Han ser i alle tilfælde ikke en sammenhæng mellem denne position og den reformatoriske humanisme. Thestrup Pedersen har dog ret i, at det for mere lutherske forudfattede interpretationer af Luthers skriftsyn, typisk for konfessionel luthersk kirkehistorie, ”kniber” med, ”at lade den heteronome linie deri komme til sin ret”. Selvom Thestrup Pedersen ikke tydeligt fremhæver Luthers egen afhængighed af humanismen, hvad bibeloversættelserne som sådan kan anses som, ser han fx i Luthers syn på forholdet mellem de to testamenter, at han ”i flere henseender overtager sin tids forståelse”. Det er dette formale element i Luthers skriftforståelse, der gennemgående kan betragtes hos Tausen. Luthers forståelse af Det Gamle Testamente er i højere grad (materialistisk)-dynamisk bestemt af Det Gamle Testaments Kristus-forjættelser. Hos Tausen glimrer de allegoriske glosser, der findes hos Luther i marginerne, ved deres fravær.²⁵ Dem har han altså ikke overtaget fra Luther. Siger det noget om Tausens mere ’formale’ og dermed humanistiske skriftforståelse? Sammenlignet med Tausens øvrige skrifter må svaret være ja.²⁶

Det gamle Testamente, med tro oc flijt fordanskedt (1535)

Jeg vender mig nu mod selve Tausens oversættelse og de tidligere undersøgelsers vurdering af dens forhold til Luther såvel som dens forhold til den hebraiske original. Marcus Wøldikes undersøgelser fra 1745 og Johannes Pedersens fra 1917 er stadigvæk de mest centrale studier af Tausens oversættelse. Kornerups indledning til faksimile-

24 Jf. Galaterbrevskommentaren (1531), WA 40, I, hvor Luther berører denne problematik i sin udlægning af Abrahams tro s. 361f.

25 Thestrup Pedersen 1959, s. 213ff. Man bør bemærke, at Tausen normalt ikke benytter sig af allegorisk læsning. Det er et gennemgående træk i hans postil, at der kun undtagelsesvist anvendes allegorese.

26 Dreyer 2020, s. 153-160.

udgaven fra 1932 må i denne forbindelse regnes som en opsummering af især Pedersens betragtninger. Hertil kommer desuden Bertil Moldes undersøgelser fra 1949 af kildeforholdene til Helbiblen fra 1550.²⁷

Pedersen bestemte i første omgang Tausens "Det gamle Testaments" afhængighed af Luthers oversættelse fra 1523 ud fra rent ydre forhold. Han påpeger dog et par divergenser, bl.a. at Tausen ikke som Luther gengiver Jahve med "der HERR/HERRE" eller *adonaj* med "der Herr", men blot "Herren". Tausen har som sagt heller ikke Luthers karakteristiske, og oftest allegoriske, randbemærkninger, men skriver blot tre mindre glosser.²⁸ Efter Pedersens betragtning af Tausens danske sprog²⁹ følger i afhandlingen en nærmere undersøgelse af hans selvstændighed og afhængighed af den hebraiske tekst, Vulgata og Luther. Derimod undersøger han kun perifert en eventuelle afhængighed af den græske udgave af GT, Septuagintas (LXX) version. Det sidste er en mærkelig udeladelse, da man må regne med, at Tausen også læste græsk. Pedersen har allerede i det filologiske afsnit påpeget, at Tausen indimellem oversætter både mere direkte fra den hebraiske tekst og andre steder øjensynligt mere usikkert, end Luther gjorde. Et eksempel kunne være løvhyttefesten (hebraisk: *hag hassukkôt*, dvs. løv- eller hytternes fest), som Tausen oversætter med "pauluns høytiden" (5 Mos 31,10) og "een tabernakels høytid" (3 Mos 23,34; 5 Mos 16,13.16). Luther skriver konsekvent "fest der lauberhutten". Derimod oversætter Vulgata netop med 'tabernakelfejring' ("feriae tabernacolorum").

Pedersen er overbevist om, at Tausen har kunnet hebraisk på et nogenlunde niveau og tilmed har benyttet sig af denne viden ved sit over-

27 Ejrnæs 1995 går desværre ikke i dybden med de reformatoriske forlæg til 1550-udgaven. Selvom hun henviser til Molde 1949 (s. 19), så beskæftiger hun sig generelt blot med det historiske, forholdet til Luther og skriftsynet, som det kommer til udtryk i Peder Palladius' fortale (som Wøldike 1745, s. 8, kuriøst betegner som "en gandske ny Oversættelse [af Luthers fortale], som dog udi ingen Maade er bedre end denne [Tausens]").

28 Pedersen 1917, s. 204.

29 Pedersen påpeger fx, at Tausen oversætter det hebraiske ord *toshav* (dansk: indbygger) på ti forskellige måder gennem Pentateuken: 1 Mos 23,4; 4 Mos 35, 15 korrekt med "een indbyggere", mens han 2 Mos 12,45 oversætter med "Giest", 3 Mos 22,10; 25,6 med "hussinde", 3 Mos 25,35.40.45 med "husmand" (dvs. 'husfælle'), 3 Mos 25,47 med "boomand" og endelig 3 Mos 25,23 med omskrivningen, "oc [I] boo ickun saa wdi landet". Pedersen glemmer, at Luther heller ikke er konsekvent, og Tausens diversitet i dette konkrete eksempel afspejler afhængigheden af Luthers foretrukne oversættelse med det udanske 'hausgenos', som Tausen så finder synonyme for. Luther oversætter de fremhævede eksempler med hhv. "eynwoner", "haus gnos", "haussgenos" (3 Mos 25,35ff i 1534-udgaven skriver dog "Gast"), "eynwoner fur mir" (1534-udgaven "Geste fur mir").

sættelsesarbejde. Wøldike lagde i sin undersøgelse en senere revision af Luthers oversættelse end 1523-udgaven til grund for sin sammenligning, hvorfor konklusionen i tydeligere grad pegede på Tausen som selvstændig oversætter fra hebraisk. Wøldikes manglende opmærksomhed på udgaverne medførte, skriver Pedersen, ”at adskillige, maa-ske de fleste, af Wøldikes Eksempler er uden Betydning, da T[ausen] paa disse Steder i Virkeligheden følger Luther af 1523”. Pedersen medgiver Wøldike, at Tausen flere steder ”har oversat efter Grundteksten”, men altovervejende har han gjort det ”under stadig Benyttelse af Luther”. Heri har Pedersen ret. Spørgsmålet er blot, om forholdet ikke er omvendt, og at Tausen oversætter Luther under konsultation af den hebraiske tekst? Pedersen mener ikke det er tilfældet, men finder ingen større uoverensstemmelser de to oversættelser imellem. Tausen har ligefrem overtaget mange af Luthers personlige vendinger og fejlversættelser. Derimod har Tausen på andre områder det oversættelsesmæssige fortrin ifølge Pedersen, idet Tausens oversættelse ”afviger i saa mange Enkeltilfælde”, at der alligevel må være tale om originalt oversætterarbejde. Hvilket andet forlæg, spørger Pedersen, ”kunde her komme i Betragtning”?³⁰

Både Wøldike og Pedersen foretog sproglige sammenligninger mellem Tausens oversættelse og hhv. den hebraiske – Wøldike endog med rabbiniske/kaldæiske oversættelser – græske, latinske og tyske tekst. Moldes undersøgelser berører alene en komparation mellem Luthers, Tausens oversættelse og Helbiblen 1550. Wøldike foretog, ligesom Pedersen senere, en gennemgang fra 1 Mos til 5 Mos af karakteristiske afvigelser mellem Tausen og fortrinsvist Luther og Vulgata med henblik på at dokumentere Tausens originalitet. Pedersen har givetvis ret i sin kritik af Wøldikes sammenligningsgrundlag (Luther-helbiblen 1534-), idet der flere gange optræder divergenser Tausen og Luther imellem. Disse uoverensstemmelser optræder nemlig ikke med samme tydelighed ved en sammenligning med 1523-udgaven af Luthers Pentateuk-oversættelse. F.eks. er et af Wøldikes første eksempler 1 Mos 4,1(b), hvis oversættelse både Luther og Tausen her skylder Vulgata; ”formodentlig fordi de ikke (lige saa lidt som vi) kan oversætte det hebraiske”:³¹ Wøldike skriver, at de Ord med hvilke Eva giver tilkiende sin Glæde over Cains Fødsel, og sin Tro om begge Christi Naturer (omendskiønt hun tager feil i at anse Cain for at være Messias) ikkun gandske slet oversatte i versione Vulgata”, da dennes

30 Pedersen 1917, s. 205f.

31 Pedersen 1917, s. 213. DO 1992 har forsøgt en oversættelse, der giver bedre mening end de traditionelle, når den skriver ”[j]eg har skabt en mand ved Herrens hjælp” og i noten nævner, at der på hebraisk er tale om et ordspil mellem ’Kain’ (*qājin*) og ’(jeg har) skabt’ (*qaniti*).

ordlyd 'possedi hominem per Deum' taber "al den Fynd som Ordene i Texten [hebraica] have.³²

Tausen oversætter – "noget bedre, men dog ikke rigtigt" (Wøldike) – med "[j]eg haffuer alt faait den Guds mand", som Pedersen anfører at være identisk med Luthers oversættelse fra 1523. Luther oversætter her med "[i]ch hab vberkomen den man des HERREN", mens det i 1534 blot hedder "[i]ch habe den Man des HERRN". Det er oplagt, at Tausens oversættelse med "alt faait" afspejler en direkte oversættelse af Luthers stærke verbale formulering "vberkommen" (1523).

Wøldike fortsætter med fortløbende at fremhæve eksempler, hvor især Tausens oversættelse må have fortrinet for Luthers. Mere tydeligt end ovenstående eksempel er 5 Mos 32,39a, hvor Wøldike fremhæver Tausens oversættelse, "att ieg er hÿn rette JEG" (DO 1992, "det er mig, kun mig"). Imidlertid er dette måske nærmere Luthers formulering fra 1523, "das ich Ich bin", end den hebraiske ordlyd. Wøldike har lagt en senere redaktion, hvor Luther har ændret betydningen ved oversættelsen til "das Ichs allein bin" til grund for sin observation.³³

Tausens varierede oversættelsespraksis

Johannes Pedersen hæftede sig i sin undersøgelse, som fulgte godt 170 år efter Wøldikes, ved at Tausen i hans øjne udviste endnu større selvstændighed i oversættelsen, end Wøldike havde ment. Det har været Pedersens indtryk, at Tausen anvendte både Vulgata og Luther, men stadig i høj grad har benyttet den hebraiske tekst. Et eksempel på dette er 3 Mos 15,23, der helt mangler i Vulgata og hos Luther i samtlige udgaver. Derimod har Tausen dette vers med, om end det er upræcist oversat. Det viser, at Tausen har haft en hebraisk tekst til sin rådighed og benyttet den i sit arbejde. Den danske Bibel fra 1550, der ifølge Bertil Molde som sagt også er afhængig af Tausens oversættelse, udelader bemærkelsesværdigt nok igen dette vers. Det skyldes selvfølgelig, at Helbiblen 1550 er en dansk oversættelse og sproglig

32 Wøldikes bemærkning om fejltagelsen vedr. Messias skyldes sandsynligvis Luthers glosse i helbibeludgaven, der henleder opmærksomheden på, at denne 'Guds mand' refererer til "den Samen, der dem Satan oder Schlangen den Kopff zutretten sol". WA Bibel 8, s. 47. Wøldike 1745, s. 12.

33 Wøldike 1745, s. 24; WA Bibel 8, s. 666f. Bemærk helbiblen 1550, der lægger sig meget nær op ad den sene Luther-version: "Jeg er alene/ Oc det er ingen Gud vden ieg". Man kan også sammenligne Tausens oversættelse af 2 Mos 3,14a "Jeg bliffuer well den ieg bliffuer" (DO 1992 'jeg er den, jeg er') med Luther – her skriver Luther (både 1523 og senere, WA Bibel 8, s. 206/207) "Ich werde seyn, der ich seyn werde"; en formulering, Tausen meget tydeligt gengiver i sin danske oversættelse.

bearbejdelse af Luthers tekst frem for en oversættelse af grundteksten. Eller med andre ord: Grundteksten er her ubetvivleligt og med fuldt overlæg Luthers helbibeludgave.

Imidlertid peger især Johannes Pedersens, men også Moldes eksempler på, at Tausen selv er stærkt afhængig af Luthers oversættelse, særligt udgaven fra 1523. Et par sigende, men ikke udtømmende teksteksempler, understøtter dette, men viser ligeledes Tausens skiftevis brug eller støtte til både kildetekst og forskellige bibeludgaver:

1 Mos 1,24-27. Tausen 1535: ¹	Luther 1523: ²
(24) ”Da sagde Gud, Jorden bære leffuende dyr, hwert effter sÿn art, queg, orme oc dyr paa iorden, hwert effter sÿn art, oc saa wor det skeed, (25) att Gud skabte dyr paa iorden, hwert effter sÿn art, <i>bode</i> queg effter sÿn art, <i>oc</i> alle honde orme paa iorden, effter sÿn art, oc det an-saa Gud for got. (26) Da sagde Gud, <i>Lader oss giøre menniske effter wort eget billede, det oss sielff kan wære saa got som ligt, att de mwe raade</i> offuer fiskene ÿ hawed, offuer fowlene vnder himmelen, offuer queget, oc offuer all iorden, ocsaa offuer alle orme der krybe paa iorden, (27) Oc Gud skabte mennesken effter sitt eget billide, ia effter Guds eget billide skabte han honnom, ia til mand oc quinde skabte han dennom”.	(24) ”Vnd Gott sprach, Die erde bringe erfur lebendige thier, eyn iglichs nach seyner art, viech, gewurm vnd thier auff erden, eyn iglichs nach seyner art, vnd es geschach also, (25) vnd Gott machet die thier auff erden, eyn iglichs nach seyner art, <i>vnd</i> das viech nach seyner art, <i>vnd</i> allerley gewurm auff erden nach seyner artt, vnd Gott sahe es fur gut an. (26) Vnd Gott sprach, <i>last vns menschen machen, eyn bild das vns gleych sey, die da hirshcen vbir die fisch ym meer, vnd vber vogel vnter dem hymel, vnd vber das viech, vnd vber die gantzen erden, vnd vber alles gewurm das auff erden kreucht, (27) Vnd Gott schuff den menschen yhm zum bild, zum bild Gottis schuff er yhn, vnd er schuff sie eyn menlin vnd frewlin”</i>

1 Tausen 1535, ”Det gamle Testamente” (uden paginering). Versinddelingen tilføjet.

2 WA Bibel 8, s. 38.

Dette stykke fra 1 Mos, der ikke volder de store (hebraiske) vanskeligheder, har Tausen oversat så tæt op ad Luthers såvel som Vulgatas tekst, at det er svært at tale om egentlig selvstændighed i præcis denne sekvens. Pedersen fremhæver v. 25's ”bode – og” som en anderledes

forståelse af det hebraiske "w^e – w^e" end Luthers "vnd – vnd". Tausens oversættelse er dog i den forstand en mere korrekt oversættelse af Vulgatas "et – et" (eller for dens sags skyld LXX's "kai – kai"), end Luthers dobbelt-og.

Det er netop værd at hæfte sig ved Tausens brug af Vulgata, der ved en foreløbig betragtning er større, end Pedersen lagde mærke til. Ligeså synes afhængigheden af LXX også mere udpræget, det ses f.eks. i v. 26. Dette vers fremhæver Pedersen ellers som et specifikt udtryk for Tausens større fortrolighed med den hebraiske tekst. Den kursiverede formulering i Tausens tekst ovenfor er ifølge Pedersen den mest korrekte i forhold til Luther, der som Vulgata sammendrager de to udtryk "b^esal^emenu kid^emutenu" til "eyn bild das vns gleych sey". Luther og Vulgata får ikke den fulde betydning frem i udtrykket, nemlig at mennesket er dannet efter Guds billede. Derimod finder Pedersen, at Tausen "rammer Meningen godt og finder en Overs[ættelse] for begge Ord", men "[r]imeligvis er han bleven bange for Udtrykket om Gudligheden og indsætter naivt et 'saa got som'". Imidlertid synes Tausen faktisk at oversætte fra LXX og ikke kun fra den hebraiske tekst, dvs. modsat Pedersens konklusion. Han skriver, at det "er klart, at T[ausen] her har oversat Hebr[aisk]. Uden at lade sig lede af V[ulgata] og L[uther]".³⁴ LXX skriver nemlig i v. 26, at Gud skaber mennesket "kat'eikóna hēmetéran kai kath'homoíasin", på dansk vil det hedde 'efter vores billede og lignelse'. Udtrykket hos Tausen er måske stadig en sammentrækning, ligesom i Vulgata og hos Luther, men understreger i hvert fald ligesom Tausen gudbilledligheden stærkere (jf. oversættelsen med 'efter' i stedet for fx Vulgatas 'til').³⁵ Til lige kan man hævde, at fortsættelsen, "att de mwe raade" er inspireret af LXX's formulering "arkhétāsan" (imperfektiv impr. 3. pl), dvs. 'og de skal råde/herske', og her i mindre grad Luthers oversættelse eller den hebraiske tekst. Disse foreløbige observationer viser derfor, at det ikke er sikkert, at Tausen så ensidigt har oversat fra den hebraiske tekst *ved hjælp af* Luther og Vulgata, men måske snarere har oversat Luthers tekst og revideret denne *ved hjælp af* hhv. den hebraiske tekst, LXX og Vulgata. Et nyt eksempel kan tydeliggøre dette:

34 Pedersen 1917, s. 210f.

35 Her efter *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, red. Alfred Rahlfs, etbindsudgave, Stuttgart 1935/1979. Baserer sig bl.a. på *Editio Aldina*, Venedig 1518.

4 Mos 14,36-39. Tausen 1535:	Luther 1523: ³
(36) "<i>Oc de mend som Mose hadde wdsend att bespeyde landet, oc wore nw komne igien, oc komme all menheden til att knurre paa hannom, att de førde ett ont røchte om landet,</i> (37) <i>de samme mend døde wdi den plage for Herren, for de berøctede landet saa att være ont.</i> (38) <i>Men Josua Nuns søn oc Caleb Jephunnes søn bleffue leffuende wdaff de mend som wore hængangne att bespeyde landet.</i> (39) <i>Oc Mose talde disse samme ord for menige Israels børn, saa gremmede folket seg saare</i>".	(36) "<i>Also storben vnd worden geplagt fur dem HERRN alle die menner, de Mose gesand hatte das land zu erkunden vnd widder komen waren vnd da wider murren machten die gantze gemeyne.</i> (37) <i>damit, das sie dem land eyn bose geschrey machten, das es bose were.</i> (38) <i>Aber Josua der son Nun vnd Chaleb der son Jephune blieben lebendig aus den mennern die gangen waren das land zu erkunden.</i> (39) <i>Vnd Mose redet disse wort zu allen kindern Israel, da trauret das volck seer</i>".

3 WA Bibel 8, s. 480f.

Det er klart, hvordan Luther (efter Vulgata ifølge Pedersen³⁶) har forkortet eller i hvert fald komprimeret de tunge hebraiske formuleringer i v. 36. Tausen har derimod nøjere fulgt den hebraiske tekst og skriver v. 36 ud i fuld længde. Fra v. 38 er han ganske afhængig af Luther, og Tausens formuleringer synes direkte overtaget herfra. Formuleringen "menige Israels børn" er dog Tausens egen oversættelse. LXX har ligeledes den ikke-komprimerede formulering. Både LXX og Vulgata kan have dannet forbilledet for Tausens oversættelse i dette tilfælde, da den danske tekst synes at være en mere direkte oversættelse af disse end den hebraiske.³⁷ Tausen kan givetvis også have konsulte-

36 Pedersen 1917, s. 225. Vulgata skriver i nøjere overensstemmelse med den faktiske ordlyd: "igitur omnes viri quos miserat Moses ad contemplandam terram et qui reversi murmurare fecerant contra eum omnem multitudinem". Vulgata, "Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem", red. B. Fischer m.fl. (apparatet R. Weber) (Stuttgart 1969/1994), nævner ikke, at v. 36 i ældre versioner skulle have fremstået i alternativ eller komprimeret form.

37 Tausens relation til de forskellige tekster/oversættelser er dog ikke entydigt, fx oversætter Tausen 4 Mos 18,8b med "huilke ieg haffuer giffuet deg (...) for dijn vmage". "Vmage" må – ifølge Pedersen 1917, s. 225 – være Tausens egen oversættelse af ordet "mash'hah" ('andel', jf. også DO 1992), idet Luther skriver

5 Mos 18,15-19. Tausen 1535:	Luther 1523: ⁴
”(15) Een Prophet, saadan som ieg er, skal Herren dñn Gud opwecke deg wdaff deg oc dine brødre, hannom skulle Iy ware hørige. (16) Ligerwiss som dw sielff badst Herren dñn Gud wdi Horeb, den dag wÿ waare forsamlede, oc sagde, <i>Jeg will icke tire høre Herrens mÿn Guds røst, oc ey ydermere se hÿn store ild, att ieg ey maa dø.</i> (17) Da sagde Herren til meg, de haffue wel tald, (18) <i>Jeg wil opwecke dennom een Prophete wdaff deris brødre, saadan een som dw æst, oc mÿne ord wil ieg legge wdi hans mund, han skal sige til dennom alt det ieg wil befale hannom, (19) oc hwo som icke hører mÿne ord, de han tal wdi mit naffn, aff den wil ieg wdkræffuet.</i>”	”(15) Eyn Propheten, wie mich, wirt der HERR deyn Gott dyr erwecken, aus dyr vnd aus deynen bruðern, dem solt yhr gehorchen, (16) wie du denn von dem HERRN deynem Gott gepeten hast zu Horeb, am tage der versamlung vnd sprachst, <i>Ich wil fort nicht mehr horen die stym des HERRN meyns Gottis, vnd das grosse feur nicht mehr sehen, das ich nicht sterbe.</i> (17) Vnd der HERR sprach zu myr, Sie haben wol geredt, (18) <i>Ich wil yhnen eynen Propheten, wie du bist, erwecken aus yhren brudern, vnd meyne wort ynn seynen mund geben, der sol zu yhn reden, alles was ich yhm gepieten werde, (19) Vnd wer meyne wort nicht horen wirt, die er yhn meynem namen reden wirt, von dem wil ichs suchen</i>”.⁵

4 WA Bibel 8, s. 616f.

5 Luther har hertil en glosse, der forklarer, at ”hie wirt klerlich eyn ander predigt verheyssen denn Moses predigt”, da der ikke er tale om loven, men evangeliet, ”Jhesus Christus selbs”. Fra 1534 fremhæves teksten med fed, og i marginen indføjes med større typer ”Christus”. Tausen har ingen bemærkninger her, upåagtet dets centrale betydning for Luthers lov-evangelium-forståelse.

1523-28 (Pedersen angiver forkert 1534) ”zur verehrung”, som er en direkte oversættelse fra LXX’s ”*eis géras*”, mens han fra 1528 skriver ”fur dein priesterlich Ampt” (jf. WA Bibel 8, s. 492f), der er den afledte betydning af ”*eis géras*” (jf. Lidell & Scott). Denne betydning er gengivet i Vulgata, når den skriver ”pro officio sacerdotali”; hvorfra Luther givetvis har denne specielle betydningsnuance. Tausen må i dette tilfælde – på trods af den upræcise oversættelse – altså have foretrukket Biblia hebraica frem for LXX, Vulgata og Luther. Der er dog

ret den hebraiske tekst i dette tilfælde, hvad da har understøttet ham i oversættelsen holdt op imod Luthers stærkt sammentrukne form. Derimod har Tausen oplagt fulgt Luthers oversættelse i tekstprøvens anden halvdel (v. 38f); det gælder fx navneformerne, der i deres transkription følger Luther. Og brugen af Luther slår andre steder endnu tydeligere igennem:

Denne tekstprøve, som stammer fra et af de centrale steder i forbindelse med Luthers forståelse af lov-evangelium, viser en passage, hvor Tausen overtager både formuleringer, syntaks og stavemåder fra Luthers oversættelse. Visse ligheder skylder han naturligvis den hebraiske tekst og dennes forholdsvis enkle opbygning i disse vers. Det imidlertid slående, i hvilken grad Tausens oversættelse nærmer sig en decideret dansk oversættelse af Luthers tekst. Vi skal dog også have in mente, at når Tausen sad med den hebraiske tekst foran sig, så skulle han reelt (ligesom Luther) 'opfinde' danske ord og vendinger for de hebraiske; dette er måske i dette tilfælde, at Tausen er tyet til Luther for at få inspiration og vejledning fra tidens mest gængse folkesprogsudgave af en hebraisk tekst i folkesprogsoversættelse. For ovennævnte tekstuddrag er det ligeledes karakteristisk, at Tausen endnu engang bogstaverer med majuskler, hvor Luther også benytter stort begyndelsesbogstav (i 1523-udgaven). Det er min observation, at dette er et gennemgående træk i Tausens oversættelse. Vi skal også bemærke, at der just i det anførte eksempel ikke er større afhængighed i Tausens oversættelse i denne passage af LXX eller Vulgata, end hvad Luther i forvejen selv udviser.³⁸ På lignende vis er Tausen afhængig af Luthers formuleringer, når det drejer sig om række specialudtryk, som Johannes Pedersen udmærket har gjort rede for. Tausen følger bl.a. Luther i tilfælde med ikke-oversatte udtryk, fx 3 Mos 11,21f: Tausen oversætter her:

Dog mwe ÿ wel æde dette her aff alt det der røres eblant fowlene,
oc gaar dog paa fire been, hward som icke haffuer *knæ* offuen til
paa benene ... aff dennom mwe ÿ æde som er *Arbe* ... *Selaam* ...,
Hargol ... oc *Hagab*.

Luther oversætter i 1523-udgaven det samme sådan her:

Doch das solt yhr essen von vogeln, das sich reget vnd gehet auff

også flere eksempler på, at Tausen vælger Luthers formuleringer frem for LXX eller Vulgata, det gælder fx i oversættelsen af 5 Mos 33,7.

38 Fx v. 15; 18, "aus deynen bru^e dern"/"yhren brudern", som LXX og Vulgata alene gengiver med '*adelfoi*' hhv. '*fratri*' i stedet for den hebraiske teksts dobbeltform 'i din midte, fra dine brødre' (v. 15).

vier fussen, das keyne *knye* oben an den beynen hat ... Von den selben mugt yhr essen, als da ist, *Arbe ... Selaam ...*, *Hargol ...* vnd *Hagab*.³⁹

Det er igen tydeligt, hvordan Tausen følger Luthers syntaks og formuleringer. Dette eksempel illustrerer også, hvordan Tausen følger 1523-redaktionen, da Luther fejlagtigt oversætter *k^era'im* (under-/skinneben) med ”knye”. Fra 1528 er sætningen omformuleret, og fra udgaverne fra 1534 og frem oversætter Luther med ”Beinen”.⁴⁰ Tausen følger ligeledes Luther præcist i oversættelsen af de fire græshoppearter (kursiveret i citaterne), som han transskriberer identisk – og følger altså i dette tilfælde slet ikke Vulgata eller LXX. Tausen har formentlig i disse passager ikke betragtet den hebraiske tekst nøjere, idet ”Selaam” bedre burde transskriberes *sål'ām* eller *sal'ām*. Han anfører tilmed en randbemærkning (den ene ud af Tausens i alt kun tre). Det hedder heri, at ”[d]esse ere icke y wore lande”. Det er et ekstrakt af Luthers længere og mere forklarende glosse, der indledes ”[d]iese vier thier sin yhnn vnsern landen nicht” osv.

Tausen afviger overordnet set kun enkelte steder fra Luther, men som hovedregel følger Tausens oversættelse da meget præcist Vulgata eller LXX. I helt enkelte tilfælde er det selvfølgelig mere oplagt, at Tausen virkelig oversætter fra den hebraiske tekst. Disse foreløbige konklusioner, som støtter sig på tekstprøverne, der synes repræsentative, men jo ikke absolut signifikante, viser, at både Wøldikes og Pedersens konklusioner *måske* har været for overivrige i forhold til at gøre Tausens til en større hebraist, end han i virkeligheden var. Muligvis har vi her at gøre med en særlig veneration for en dansk bibeloversætter af Luthers kaliber, således forstået, at Tausens indsats som hebraist og bibeloversætter kan være blevet overvurderet i lyset af den (siden 1700-tallet) positive reception af Tausen som en dansk Luther.⁴¹

Arven fra Tausen i 1500-tallets danske bibelsprog

Ved Københavns Universitets reformation i 1537 blev Tausen ansat som lektor i hebraisk på det nye universitet. Der kan derfor ikke herske tvivl om, at Tausen beherskede sproget. Også selvom Tausen måske i mindre grad end hidtil antaget faktisk brugte disse kundskaber i sin oversættelsespraksis. Men på grund af netop samme kundskaber har samtidens øvrige danske bibeloversættere i Tausens oversættelse

39 WA Bibel 8, s. 362.

40 Jf. Pedersen 1917, s. 223.

41 Dreyer 2020 gennemgår s. 25-57 denne luthersk prægede reception af Tausen i dansk kirkehistorie. Johannes Pedersens artikel behandles i den forbindelse s. 32.

af De Fem Mosebøger haft en værdifuld kilde til udarbejdelsen af en samlet dansk bibeloversættelse – som altså først forelå i 1550. Principperne for denne helbibeloversættelse var anderledes, og den var som kendt og nævnt en oversættelse af Luther-biblen frem for en oversættelse på linje med Luthers egen og dennes principper. Oversættergruppen har haft konsulteret foreliggende danske oversættelser – og muligvis også Tausens. Men altovervejende baserer Helbiblen 1550 sig på Luthers oversættelser i fortrinsvis redaktionen (højtysk) af 1545, i mindre grad den lavtyske (plattyske) redaktion (1533/34).⁴² Det er særligt i denne forbindelse, at Molde har påvist, at der er både sproglige og formelle overensstemmelser mellem Tausens og Chr. Pedersens/bibelkommissionens oversættelse i form af Helbiblen 1550. Det er dog grundlæggende tale om to vidt forskellige fremstillinger. Men de ligheder, der faktisk findes mellem Tausens oversættelse og Helbiblen 1550, kan jo også skyldes, at Tausen slet ikke er så selvstændig en oversætter fra hebraisk, som den danske kirkehistorie gerne har villet gøre ham til. Derimod er det Luther, der er fællesnævneren de to oversættelser og udgaver imellem.

Både Pedersen og Kornerup beklagede, at Tausens oversættelse ikke efterlod sig spor; ”at hans djærve og livfulde Prosa ikke ... kom til at præge Kirkesproget i Danmark”, især fordi de med Pedersens ord karakteriserede Helbiblen 1550’s sprog som ”langt mindre fyldigt og friskt end Tausens”.⁴³ Molde mente at kunne påvise disse konklusioner som forhastede, og han eksemplificerede dette ved en meget præcis gennemgang af de mest oplagte passager, hvor ”Christian III:s bibel [Helbiblen 1550] i icke ringa utsträckning har följt Tausens text”. Denne indflydelse er udmærket påvist hos Molde, og behøves derfor ikke gentaget i detaljer her. Som Molde viser, drejer det sig ikke bare om enkeltstående udsagn, derimod genbruges lange passager og udtryk ”från första sidan till den sista i de fem Moseböckerna”. Molde måtte f.eks. også korrigere Pedersen, der skrev om 1 Mos 3,16, at Tausen her oversætter ”[j]eg wil skaffe deg stort kommer til naar dw reder til barsel”, mens Christern Pedersen-kredsen i Helbiblen 1550 så skulle have fulgt Luthers ”[i]ch will dyr viel kummer [efter 1528 schmertzen] schaffen wenn du schwanger wirst”. Her har Molde, trods mine ovennævnte reservationer muligvis en pointe. For lige på dette sted synes 1550-oversættelsen snarere at følge Tausen end Luther. For det hedder faktisk i Helbiblen 1550, at ”[j]eg vil skicke dig meget kummer til, naar dw reder til barsel”; en ren lapsus af Pedersen, slår Molde fast.⁴⁴ Og vi kan sige: i sig selv et eksempel på, at Tausen er meget nær Luther, og

42 Jf. Molde 1949, s. 17ff.

43 Kornerups indledning til faksimileudgaven 1932, s. 64f; Pedersen 1917, s. 230f.

44 Molde 1949, s. 91f jf. Pedersen 1917, s. 213. Luther jf. WA Bibel 8, s. 44f.

derved ikke adskiller sig synderligt fra 1550-oversættelsen til dansk fra Luther. Særligt tydelig bliver Helbiblen 1550's afhængighed af Tausen, følger vi Molde, når han fremdrager eksempler på, at Helbiblen 1550 udtrykker sig i dobbeltformer, hvor både Tausens og Luthers oversættelser står side om side: 1 Mos 34,10 oversætter Tausen med "bliffuer her, kiøbslaar oc flier eder eyndom her inde"; Luther har "wonet vnd werbet vnd erbet [1523-25, fra 1545 gewinnet] drynnen", mens det i 1550 på dansk hedder "bliffuer her oc handler oc vinder gods oc flier eder eyedom her", dvs. at Tausens oversættelse er blevet inkorporeret parallelt med Luthers 1545-redaktion. Flere steder følger Helbiblen 1550 altså alligevel Tausens oversættelse og dermed den ældste redaktion af Luthers Pentateuk-oversættelse i "ständigt hänsynstagende till Tausens text".⁴⁵ Molde viser i anden halvdel af sin undersøgelse, at også det specifikke vokabularium i Helbiblen 1550 flere steder er, eller bør jeg moderere: *kan* være overtaget fra Tausens oversættelse.⁴⁶ Et eksempel er ordet 'spraglet' (bl.a. 1 Mos 30-31), som går videre til Helbiblen 1550, hvor Luther derimod har 'flekke'. Ifølge Molde – og *Ordbog over det danske Sprog* – kan det endnu i dag velkendte ord 'spraglet' ikke føres længere tilbage end til Tausen, hvorfor det "icke [är] omöjligt, att ordet införts av honom i litteraturspråket".⁴⁷ Molde kunne på grundlag af dette og mange andre eksempler derfor konkludere – modsat Pedersen og Kornerup – at Tausens oversættelse og anpriste sprog muligvis vandt indpas i dansk. Og at dette skete igennem indoptagelse af Tausens oversættelse i den officielle danske bibel, Helbiblen fra 1550.

Konklusion

Tausens oversættelse af De Fem Mosebøger er ud fra denne artikels eksempler og gennemgang et originalt litterært produkt. Også selvom der nok snarere er tale om en *bearbejdelse* af Luthers oversættelse af *De Fem Mosebøger* (1523) end en original kildeoversættelse af den hebraiske tekst. Det har både min, og indirekte tillige Moldes gennemgang, vist. Dermed er ikke sagt, at Tausen ikke også konsulterede den hebraiske tekst. Johannes Pedersens påvisning af dette forhold i 1917 var i den henseende korrekt. Ligeledes har Tausen anvendt både Vulgata og LXX i sit oversættelsesarbejde. Såvel Wøldikes som Pedersens og Moldes undersøgelser er samstemmende enige om, at Tausen må have været velbevandret i det hebraiske sprog, og at hans oversættelse for en langt overvejende del var et selvstændigt arbejde ved siden af, eller tilnærmelsesvist fri af, Luthers oversættelse. Jeg mener med mine

45 Molde 1949, s. 95; 104. Luther jf. WA Bibel 8, s. 140f.

46 Molde 1949, s. 105ff.

47 Molde 1949, s. 120.

anførte eksempler, at der snarere er tale om en bearbejdelse af Luther ved hjælp af den hebraiske tekst med løbende konsultation af både den latinske Vulgata og den græske LXX. Vi kunne også sige, at den hebraiske bibeltekst oversættes af Tausen, men i en så stærk fortolkning og påvirkning efter Luther, at der i det mindste er tale om en luthersk oversættelse af Tausen, idet han har skullet skabe et dansk bibelsprog. Et nærmere studie af divergenser fra Luther kunne måske påpege, om der også er tale om teologisk motiverede afvigelser fra Luther. Min tidligere forskning har vist, at Tausens teologi i høj grad var præget af en mangfoldighed af humanistisk-reformatoriske røster i samtiden.⁴⁸ Wøldike, Pedersen og Molde anså Tausens oversættelse for at være af så særegen karakter, at selvom Tausen ifølge dem alle anvendte Luthers oversættelser, kunne Tausens egen oversættelse alligevel, ifølge Molde, også spores i den senere danske Helbibel fra 1550. Derfra er Tausens oversættelse gået videre i det danske sprog. Kornerups beklagelse af, at Tausens prosa ikke havde påvirket dansk bibelsprog, er i den forstand forkert.⁴⁹ Men ligeså forkert er det altså at antage, at Tausen uden om eller ved siden af Luther var en selvstændig bibeloversætter – og således en dansk Luther også udi denne kunst. Tausens oversættelse satte med andre ord (visse) spor i senere dansk bibelsprog. Det er i det stykke værd at bemærke, at Tausens oversættelse på kort tid vandt pæn udbredelse. Selvom der kun er bevaret ni kendte eksemplarer, ved vi, at den i årene 1535-37 blev genoptrykt i fire, måske fem forskellige udgaver. Disse er alle identiske udgaver, om end de har forskellige titel- og slutblade.⁵⁰ Tausens udgave af De Fem Mosebøger har således været et nogenlunde udbredt værk i årene omkring statsreformationen i 1536. Alene af denne grund er det ikke mærkeligt, hvis Tausens Lutherprægede vendinger og oversættelser allerede havde vundet en vis hævd i tiden frem mod oversættelsen i Helbiblen 1550 og dermed naturligt gled ind i etableringen af dansk bibelsprog.

English summary

The article examines the Danish reformer Hans Tausen's translation into Danish of the Pentateuch (1535). It was the first complete translation

48 Jf. Dreyer 2020.

49 Jens-André P. Herbener beskriver i *Bibeloversættelse mellem konfession og videnskab*, København 2004, s. 177, Tausen som skaber af fx det danske ord 'nidkær' ('nidkiær' for det hebraiske *qannā* i bl.a. 5 Mos 4,24; 5,9; 6,15; 29,19; Luther oversætter 1523 med 'eyfferiger'; 1534- 'eiueriger', WA Bibel 8, 572/573), som i nyere tid har voldt problemer, fx i 1992-oversættelsen til dansk – enkelte steder oversat med 'skinsyg', et udtryk, der vakte en vis opmærksomhed i diskussionerne af prøveoversættelsen frem mod 1992; 5 Mos 4,24 nu oversat med 'lidenskabelig'.

50 Kornerups indledning til faksimileudgaven 1932, s. 29ff.

into Danish of these first five books of the Old Testament (which also was the title of the Tausen edition). The few studies in Danish church history and bible studies of this translation have all concluded the Tausen edition as primarily a translation from Hebrew into Danish rather than being an adaption into Tausen's vernacular of Luther's German editions. In a critical review of these older studies (primarily Wøldike 1745 and Pedersen 1917) the article points to Tausen's dependence on Luther both theologically and linguistically. Through various examples the article illustrates the Tausen edition as a translation from Luther's German version of the Pentateuch rather than an original translation from the Hebrew text. Tausen did consult the Hebrew Bible version, yet the article argues that the Hebrew text functioned more as an improvement, supplement and alteration of Luther's editions in the translation into Danish by Tausen. Likewise, Tausen consulted both Vulgate and LXX in the process of translation and sometimes preferred the Greek or Latin wording to the literal Hebrew or the translation of Luther. According to Molde 1949, Tausen's translation, is one of the sources for the first complete Danish Bible translation from 1550 (also known as the Christiørn Pedersen or Christian III edition) – predominantly a translation from Luther's complete German Bible. From this Danish 1550-version parts and expressions from Tausen's translation has been incorporated into Danish bible language. In his introduction to a facsimile edition of Tausen's translation from 1932, the church historian Bjørn Kornerup complained that Tausen's well formulated Danish prose had not influenced Danish biblical language. Bertil Molde proved this wrong in his study from 1949, and the article supports this view and thus the early influence on Danish bible translations from the translations by Luther. The 1535 translation by Tausen gained some popularity in the formative years of the Danish Reformation and in the years 1535-37 it was reprinted in four to five different editions. Tausen's edition of the Pentateuch has thus been a widespread work towards the official introduction of the Reformation of State and Church in Denmark in 1536-37 and this also explains the use of it by the translation committee of the Danish 1550-edition of the Bible.